

Such Dávid

A szubjektív világ

A szubjektivitás magyarázatának problémája

1. Bevezetés: a fenomenális tudatosság

A test–elme probléma megegyezik azzal a kérdéssel, hogy a mentális jelenségek milyen kapcsolatban állnak bizonyos nem-mentális jelenségekkel, legfőképpen a testtel. E témakörön belül a szubjektivitás a fenomenális tudatosság kapcsán szokott felmerülni, ahol is a fő frontvonal a tulajdonság-dualizmus és a reduktív fizikalizmus között húzódik. A fenomenális tudatosság problémájának felvetése arra szolgált, hogy a tulajdonság-dualisták valami olyat mutassanak fel, amire a fizikalizmus képtelen reduktív magyarázatot adni, és ennek következtében sajtáságosan mentális magyarázó tényezőt kelljen bevezetni, elfogadva ezáltal a dualizmust. Első reakcióként a fizikalisták először csupán fogalmi zavart sejtettek,¹ és tagadták, hogy itt különösebb nehézség tornyosulna, napjainkra azonban a fenomenális minőségek – a kválék – a legtöbb fizikalista által is elismert magyarázónivalókká váltak, és a tudatosság fizikalista értelmezése komoly programmá nőtte ki magát.²

Dolgozatomban azt fogom megvizsgálni, hogy a *fenomenális fogalmak stratégiájának* hívtott elmélet képes-e fizikalista választ adni a tudat problémájára. Azaz a fenomenális fogalmak adhatnak-e magyarázatot antifizikalista intuíciónk kialakulására, melyekből a fizikalizmust támadó klasszikus gondolatkísérletek erednek, és elkerülhető-e az ebből eredő érvek látszólag kényszerítő erejű konklúziója.

2. Test és elme közötti relációk

A későbbiekben röviden bemutatom a legfontosabb antifizikalista érveket, amelyeket a *fenomenális fogalmak stratégiája* hivatott eliminálni. Ami közös bennük, hogy különböző formákban mindannyian azt veszik célba, ami minimális feltétele annak, hogy valaki fizikalistának vallja magát: pszichofizikai ráépülés – pszichofizikai szupervenienencia – tézisének. Ez nagyjából a következő: rögzítve a fizikai tényeket, már meghatároozzuk a mentális, és így a fenomenális tényeket is. A pszichofizikai ráépülésnél erősebb a pszichofizikai redukció, ami szerint a mentális tények nem csupán ráépülnek, hanem *azonosak* bizonyos fizikai

1 Ld. Dennett 1988.

2 Ld. Ambrus 2008, 298. o.

tényekkel (illetve a mentális tulajdonságok fizikai vagy fizikai-funkcionális tulajdonságokkal). Ezt a ráépülési relációt fejezi ki – Daniel Stoljar elnevezésével élve – a *pszichofizikai kondicionális*: $P \supset Q$. Ahol P az alapvető fizikai igazságok konjunkciója, Q pedig valamilyen mentális – esetünkben fenomenológiai – tény.³

A ráépülésnek mindig van úgynevezett modális vonzata is, attól függően, hogy milyen szükségszerűséggel igaz egy ráépülési állítás.⁴ Például a „báty” és a „testvér” fogalmak között *konceptuálisan szükségszerű* a ráépülés, akire az előbbi igaz, arra az utóbbinak is igaznak kell lennie.⁵ Az ortodox reduktív materialista filozófusok körében – mint amilyen például David Lewis⁶ – széleskörű az egyetértés abban, hogy a *pszichofizikai kondicionálisnak* azért kell szükségszerűnek lennie, mert P és Q között a konceptuális ráépülés valamilyen relációjának kell fennállnia. A fájdalom például mintegy definíciószerűen azonos bizonyos funkciókkal, illetve az azt megvalósító fizikai állapottal. Ezzel szemben sokkal szerényebb dolog csupán *metafizikai* ráépülésről beszélni, amely esetben a szükségszerűség csak metafizikai, nem konceptuális, azaz *a priori* nem belátható.⁷

A reduktív fizikalizmus ellenfelei szerint, amennyiben a $P \supset Q$ konceptuális ráépülést jelent, P-ből *a priori* dedukcióval kell következzen Q. Egy ilyen jellegű kapcsolatot pedig kétféleképpen lehet megcáfolni: egyfelől, ha elgondolható Q tagadása P premisszahalmaz igazsága mellett (ez explicit cáfolata a következményrelációnak), másfelől ha egy racionális lény abban az ideális esetben sem tudná Q-t levezetni, ha P-ről teljes körű ismeretei lennének. Márpedig az antifizikalisták szemében az elsőre a zombik elgondolhatósága, a másodikra a fekete-fehér szobába zárt Mary gondolat-kísérlete jelent példát.

A *fenomenális fogalmak stratégiája* szerint fizikai és fenomenális fogalmaink radikálisan különböznek egymástól, és ez megmagyarázza, hogy fizikai fogalmainkból (P) miért nem tudunk a priori okoskodással egy fenomenális fogalomig (Q) eljutni. A fenomenális fogalmak elméletei látszatra mintha feladnák a konceptuális ráépülés téziséét. Sokszor fognak ugyan hivatkozni fenomenális fogalmaink konceptuális autonómiájára, de észben kell tartanunk, hogy *ugyanazt* a mentális jelenséget *kétféleképpen* is konceptualizálhatónak tartják, egyfelől a fenomenális fogalmak útján, másfelől fizikailag. Tehát csak annyiban tesznek engedményt, hogy elfogadják: *van olyan* konceptualizálása a fenomenális minőségeknek, ami redukálható a fizikai tulajdonságokra, és *olyan is*, ami nem.

3 Ld. Stoljar 2005 475. o.

4 Ld. McLaughlin 2005.

5 McLaughlin 2005.

6 Lewis 1966.

7 A fizikalizmus modális státusza önmagában is igen nehéz probléma. A továbbiakban Saul Kripke *Megnevezés és szükségszerűségének* megjelenése óta elterjedt alapfeltevéssel élek, hogy a fizikalizmus, amennyiben igaz, szükségszerűen igaz.

Tehát lesznek olyan redukcionista materialisták, akik a fenomenálisként felfogott mentális tulajdonságok konceptuális redukcióját és a fizikaiként felfogott mentális tulajdonságok konceptuális redukcióját is állítják – David Chalmers⁸ besorolásában ők az úgynevezett A-típusú materialisták, és elsősorban az analitikus funkcionalizmus képviselői tartoznak ide⁹ –, és lesznek olyanok – a B-típusú materialisták –, akik belenyugszanak bizonyos mentális állapotok fenomenális megragadásának konceptuális redukálhatatlanságába, de ettől függetlenül fenntartják a fizikai fogalmakkal eszközölhető redukcionizmust. A kortárs fizikalista elméletek jelentős része mozdult el ebbe az irányba, és ehhez kapcsolódik a *fenomenális fogalmak stratégiája* is.¹⁰

3. Két, fenomenális minőségekre épülő antifizikalista érv

3.1. A tudásérv

Frank Jackson *tudásérve*¹¹ átveszi Thomas Nagel „Milyen lehet denevérnek lenni” című cikkének¹² alap gondolatát, miszerint létezik olyan tudás egy tudattal rendelkező élőlényről, amely csak az ő szubjektív perspektívájából ismerhető meg. Ezt a következő gondolat kísérlet hivatott alátámasztani: Maryt születésétől fogva egy fekete-fehér szobában tartják fogságban, ahol meg van fosztva mindennemű színérzékelés lehetőségétől. Ugyanakkor el van látva témérdek információval a fizikai világról, fekete-fehér televízióból és könyvekből tanulva megismer minden színlátással kapcsolatos fizikai tény. Amennyiben a fizikalizmus igaz, ezzel ki is merítette mindazt, ami a tudatos tapasztalatról elmondható. Tudja, hogy milyen agyállapotban vannak azok az emberek, akik piros színt tapasztalnak, és elméletileg azt is tudnia kell, hogy milyen lenne az az agyállapot, amibe ő kerülne, ha egy piros Ferrarit látna.

Intuíciónk azt súgja azonban, hogy amennyiben elrablói szabadon engednék Maryt, és ő a valóságban is átélné, milyen piros színt látni, akkor egy általa eddig még nem ismert újdonsággal találkozna. Megtudná, milyen pirosat látni.

8 Chalmers 2003.

9 Pl. Dennett 1991, illetve Lewis 1966.

10 Felmerülhet a kérdés, hogy a fenomenális minőségekből vett érvek cáfolják-e az úgynevezett nem-reduktív fizikalizmust. Ezt a kérdést a továbbiakban nem tárgyalom és fizikalizmuson csupán a reduktív fizikalizmust fogom érteni, mégpedig azért, mert a kválékra épülő antifizikalista érvek – amelyeket a következő fejezetben tárgyalok – közvetlenül támadják a reduktív fizikalizmust, viszont nem egészen világos, hogy a nem-reduktív fizikalizmussal is ugyanezt teszik-e. A ráépülési relációt a nem-reduktivisták is elfogadják és ebből arra következtethetnénk, hogy siker esetén a nem-reduktív fizikalista elméletek is megdőlték. Csakhogy sokkal nagyobb hangsúly esik a konceptuális redukció ellehetetlenítésére. A fogalmi ráépülés a nem-reduktivistáknál sem szívesen látott, és eképp az érvek akár a nem-reduktivista számára is elfogadható támogatást jelenthetnek.

11 Jackson 2007, 2008.

12 Nagel 2004.

Martine Nida-Rümelin rekonstrukciójában Jackson érve így fest: ¹³

P1 Mary elengedése előtt ismer minden emberi színlátással kapcsolatos fizikai tény.

Következésképpen:

C1 Mary elengedése előtt komplett fizikai tudással rendelkezik az emberi színlátásról.

P2 Van olyan emberi színlátással kapcsolatos tudás, amit Mary nem tud elengedése előtt.

(P2)-ből következik:

C2 Van olyan tény az emberi színlátással kapcsolatban, amit Mary nem tud elengedése előtt.

(C1)-ből és (C2)-ből következik:

C3 Vannak nem-fizikai tények az emberi színlátással kapcsolatban.

C1-ből és C2-ből nyilvánvalóan következik, hogy a fizikalizmus hamis. A kérdés az egyes premisszák (P1 és P2) alátámaszthatósága, illetve hogy az egyes részkövetkezmények (C1 és C2) valóban következnek-e belőlük.

Elvi alapon nem zárhatjuk ki, hogy lehetséges teljes fizikai tudás az emberi színlátással kapcsolatban, ezért P1 feltehetően igaz. ¹⁴ A fizikalista számára tehát a következő lehetőségek maradnak, hogy az érvek ellenszegüljön:

1. Tagadhatja a P1-ről C1-re való átmenet jogosultságát.
2. Tagadhatja P2 premisszát.
3. Tagadhatja a P2-ről C2-re való átmenet jogosultságát.

Az első átmenet célba vétele történhet úgy, hogy megkülönböztetjük a fizikai tényeket alkotó fizikai objektumokat és fizikai tulajdonságokat a teoretikus tudást alkotó nyelvi kifejezésektől. ¹⁵

A második lehetőséghez sorolhatjuk a *képességhipotézis* válaszát. Ez úgy akasztja meg az érv lefutását, hogy Mary állítólagos új tudását nem ismeri el propozicionális tudásnak – egy tény ismeretének –, hanem egyfajta gyakorlati képességként, „tudni-hogyanként” értelmezi. Mary új „tudása” valójában a piros szín bizonyos módon, egy bizonyos érzékszervvel való felismerését, más színektől való elkülönítését, e tapasztal-

¹³ Nida-Rümelin 2009.

¹⁴ Persze akadnak filozófusok, akik úgy vélik, el lehetne vetni a gondolat kísérlet pusztá elképzelhetőségét is. A legkitartóbban Daniel Dennett állt ki e mellett (Dennett 1988, 1991, 2007).

¹⁵ Ebből az irányból támadja az érvet Horgan. Ld. Horgan 1984.

latra való visszaemlékezés és elképzelés képességeit takarja.¹⁶ Pusztán a teljesség kedvéért itt említendőek azok a válaszlehetőségek, amelyek szerint Mary propozicionális tudás helyett ismertség (*acquaintance*) révén való tudásra, illetve közvetlen reprezentációra tesz szert.

A harmadik stratégia megengedi, hogy Mary új *propozicionális* tudást sajátítson el, de azt állítja, hogy ezzel igazából nem ismer meg új tényt. Ez csak úgy lehetséges, ha ugyanazt a tényt különböző prezentációs módon megismerve, különböző tudásra tehetünk szert. Martin Nida-Rümelin szóhasználatával ez a Új tudás/Régi tény nézet. Bizonyos tekintetben ez a lehetőség hasonlóságokat mutat a második stratégiával, de markánsan megkülönbözteti az, hogy itt propozicionális tudásról, vagyis hitekben és gondolatokban megtestesülő tudásról van szó. A *fenomenális fogalmak stratégiáját* alkalmazó fizikalisták serege e zászló alatt gyülekezik.

3.2. A zombik elgondolhatóságából vett érv

A Chalmers nevéhez fűződő *elgondolhatósági*, avagy *zombiérv*, a fizikalizmus hamiságára következtet egy olyan lehetséges világ elgondolhatóságából, amelyben minden fizikai tény azonos az aktuális világ fizikai tényeivel, jóllehet benne mégis tudattal nem rendelkező lények, zombik élnek. Mivel elgondolható, hogy az összes fizikai tény fennáll anélkül, hogy fennállnának a tudatra vonatkozó tények, ezért a fizikai tények nem merítik ki az *összes* tényt.¹⁷ Az érv a következőképpen formalizálható:

- (1) Q
- (2) P&Q elgondolható.
- (3) Ha P&Q elgondolható, akkor P&~Q metafizikailag lehetséges.
- (4) Ha P&~Q metafizikailag lehetséges és Q, akkor a materializmus hamis.
- (5) A materializmus hamis.

P az összes alapvető fizikai igazság konjunkciója, Q pedig az az állítás, hogy létezik tudatos tapasztalat. Az érv minden részletre kiterjedő bemutatására e helyütt nincs módunk, csak a *fenomenális fogalmak stratégiája* szempontjából fontos részleteket vehetjük szemügyre. Az érv egy intuitív (1), egy episztemikus (2), és egy modális premisszára (4), illetve a köztük kiépíthető kapcsolatra (3) épül. És ezekből következtet egy ontológiai tézisre (5). Kiindulásként felteszi, hogy világunkban léteznek fenomenális minőségek – avagy egyszerűen szólva van tudatosság (1). (Ezt

¹⁶ Nida-Rümelin 2009, Lewis 2008.

¹⁷ Chalmers 2008, 386. o.

a premisszát ritkán szokták kiemelni, de hiánya furcsa következményekkel járna, mégpedig azzal, hogy a zombi-világban is bizonyítható lenne a fizikalizmus hamissága.)¹⁸ Az *episztemikus premissza* (2) szerint elgondolható, hogy minden éppen ugyanolyan legyen a fizikai tények tekintetében, mint az aktuális világban, de senki sem él át fenomenális minőségeket. Azok a lehetséges világok, amelyekben P&-Q igaz, zombi-világok.

Most vizsgáljuk meg a (4) premisszát! Miért jelent problémát a materializmus számára, ha P&-Q lehetséges? Ugyanazért, mint a *tudásérven*ben is, mert a materializmus elkötelezett a *pszichofizikai kondicionális* ($P \supset Q$) szükségszerű igazsága mellett, ennek pedig közvetlen cáfolata, ha P&-Q lehetséges.¹⁹

Az érv kétségkívül legproblematisabb pontja az elgondolhatóságból a lehetségesre történő következtetés. A *fenomenális fogalmak stratégiájának* felbukkanása előtt elsősorban az elgondolhatóságra hivatkozó állításokból *modálisakra* történő következtetés jogosultságának megindoklását kérték számon Chalmersen. Másfelől Kripke példáival állították szembe, melyek esetében a *prima facie* elgondolhatóság illúzióknak bizonyul. Noha első látásra úgy tűnik, hogy elgondolható, hogy a víz nem azonos H₂O-val, valójában mégis szükségszerűen azonosak.

Válaszul Chalmers egy szemantikai elméletet vet be: a kétdimenziós szemantikát. Ez az elmélet elkülöníti, hogy egy nyelvi kifejezés különböző modális kontextusokban hogyan határozza meg referenciáját, és ezekre úgy tekint, mint a jelentés két dimenziójára.²⁰ A kifejezés intenziója az a függvény, amely egy kifejezéshez minden lehetséges világban hozzárendeli az extenzióját (amennyiben van neki, az adott lehetséges világban), nevek esetében a referenciáját. A kétdimenziós szemantika szerint ez azonban függ attól is, hogy milyen modalitás kontextusában áll a kifejezés.

Az úgynevezett elsődleges intenzióval akkor van dolgunk, amikor a lehetséges világokat mint episztemikus a lehetőségeket tekintjük. Így nézve kiderülhetne, hogy a víz nem H₂O, de csupán azért, mert a „víz” szó (elsődleges) intenzióját annak referenciáról leírásával azonosítottuk. A másodlagos intenzió esetén, az aktuális világban már rögzítettük a referenciát, a lehetséges világokat pedig mint tényellentétes eshetőségeket gondoljuk el, és ezután kezdünk hozzá ahhoz, hogy megnézzük, mi lehetséges a referenciával kapcsolatban. Ebben az esetben bárhogyan is gondoljuk el, nem fordulhat elő olyan lehetséges világ, ahol a víz és H₂O ne lennének azonosak, így kell értenünk a kripkei szükségszerű azonosságállítást.

Ahhoz, hogy az érv konkluzív legyen, a zombik lehetősége másodlagos, metafizikai kell legyen. Chalmers szerint a zombik esete kivételes:

18 Ld. Chalmers 2009 és Balog 1999.

19 Chalmers 1996, 71. skk. o.

20 Chalmers több helyen is összegezi a kétdimenziós szemantikával kapcsolatos elgondolásait. Az itt felvázolt változat az általam legtömörebbnek tekintett összefoglalást követi, ld. Chalmers 1993, 76–77. o.

- (4b) Ha P&-Q elsődlegesen (episztemikusan) lehetséges, akkor másodlagosan (metafizikailag) is lehetséges.

Az érvet azért lehet így kiegészíteni, mert P és Q esetében az elsődleges és másodlagos intenziók szerencsés módon egybeesnek.²¹ Q esetében egészen kézenfekvő a helyzet. A víz elsődleges intenziója egy határozott leírás, ami hozzárendelhet vízszerű átlátszó, iható folyadékokat is a „víz” kifejezéshez, ami ugyanakkor nem víz, azonban a „fájdalom-szerű” jelenség mindig fájdalom. Kripke megfogalmazásával a fenomenális minőségek esetén eltűnik a látszat és valóság megkülönböztetés.²²

Kevésbé látszik ugyanez P-vel kapcsolatban. A fizikai elméletek alapvető terminusainak elsődleges intenziói nem feltétlenül esnek egybe másodlagos intenzióikkal. Lehetségesek olyan világok, amelyekben más tulajdonságok töltik be az alapvető fizikai tulajdonságok szerepét. Ugyanolyan „strukturális profillal”, de eltérő intrinzikus tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a mi világunkbeliek. Ezt a hozzáállást Chalmers russelli monizmusnak nevezi, és elismeri, hogy nem tudja kiszűrni az érv konklúziójából,²³ ám szeretné megnyugtatni magát azzal, hogy ez az álláspont valójában a dualizmus malmára hajtja a vizet:

A „fizikai” és „nem-fizikai” tulajdonságok dualizmusát eszerint felváltja a „hozzáférhető” és a „rejtett” fizikai tulajdonságok dualizmusa, ám a lényegi megállapítás továbbra is érvényes marad.”²⁴

Ha a russelli monizmus igaz, akkor a zombikat elképzelve a strukturális fizikai tulajdonságokat tartjuk rögzítve az aktuálisakhoz képest, míg az intrinzikus tulajdonságokról – amelyek a fenomenális tulajdonságokért végső soron felelősek lesznek – el tudjuk képzelni, hogy nem léteznek. Chalmers szerint azonban a klasszikus redukzív fizikalizmus elkötelezett amellett, hogy ne csak strukturálisan jelölje ki a referenciáját, hanem mereven referáljon a fizikai entitásokra és tulajdonságokra. Ebben az esetben az elsődleges és másodlagos intenzió szintén egybeesik.

3.3. *A magyarázati szakadék*

Kripke szerint a „víz = H₂O” látszólagos kontingenciáját „az anyag, amely a víz felszíni tulajdonságait mutatja = H₂O” állítás valóságos kontingenciája magyarázza. Joseph

21 Chalmers 2009.

22 Kripke 2007, 120. o.

23 A strukturális realizmus részletesebb bemutatásához ld. Ambrus 2008, 312–318. o.

24 Chalmers 2008, 401. o., illetve Chalmers 1996, 136. o.

Levine²⁵ arra hívja fel a figyelmünket, hogy ez a látszólagos kontingencia csak az egyik irányban működik. Az ugyan igaz, hogy valami más is rendelkezhet a víz felszíni tulajdonságaival, az azonban nem fogható fel, hogy a H₂O ne rendelkezzen a víz felszíni tulajdonságaival. A „fájdalom = C-rostok tüzelése” esete azonban szimmetrikus. El tudjuk képzelni a fájdalmat C-rostok tüzelése nélkül, és nem kevésbé a C-rostok tüzelését fájdalom nélkül.

Levine kritériuma szerint úgy állapíthatjuk meg, hogy egy jelenség redukciója sikeres, ha megnézzük, vajon a redukálendő jelenséget szükségszerűvé teszi-e episztemológiailag a redukáló jelenség. Esetünkben ez voltaképpen azt követeli meg, hogy belássuk magát a *pszichofizikai kondicionált* vagy annak egy alesetét. Amennyiben adottak redukáló jelenségről szóló – jelen esetben az agyról szóló neurofiziológiai tények (P), be kell látnunk, miért kell a redukálendő jelenségeknek (a fenomenális minőségeknek) olyanoknak lenniük, amilyenek látszanak (Q). De a fenomenális minőségek esetében ennek inkább az ellenkezőjét tapasztaljuk: a zombikra és a felcserélt kválék lehetőségére vonatkozó intuíciónk e belátás lehetetlenségéről tanúskodnak.

Levine nem tartja jogosnak a magyarázati szakadékból, mint episztemológiai nehézségből a fizikalizmus hamiságára, mint ontológiai következményre való átmenetet. Tulajdonképpen inkább kikövezte az utat a *fenomenális fogalmak stratégiája* felé azzal, hogy gondolkodásunk szűkösségének a számlájára írta a magyarázati szakadék létezését: „a magyarázati résért az a tény felelős, hogy a minőségi karakter fogalmaink nem reprezentálnak oksági szerepeket”²⁶.

4. Hogyan segíthetnek a fenomenális fogalmak?

4.1. Általános elképzelések a fogalmakról

A fogalmakat a gondolatok alkotóelemeiként határozhatjuk meg, amelyek által gondolataink – pontosabban különféle propozicionális attitűdjeink, mint hiteink, vágyaink stb. –, dolgokról, tulajdonságokról, vagy bármi másról szólhatnak.²⁷

Az, hogy a „Hesperos fényes” és a „Phosphorus fényes” ugyanazt a propozíciót fejezi-e ki, kényes nyelvfilozófiai probléma a milliánus propozícióelméletek újjáéledése óta.²⁸ Frege elve szerint két mondatnak nem lehet azonos a propozicionális tartalma, ha lehetséges, hogy egy racionális, kompetens beszélő egyetértsen az egyikkel, de ugyanak-

25 Levine 2008, 364. skk. o.

26 I.m., 371. o.

27 Ld. Peacocke 2009.

28 Ld. Zvolenszky 2007.

kor elutasítsa a másikat. Vagyis nem lehet, hogy ugyanabban a propozicionális-attitűd-kontextusban az egyik igaz, a másik pedig hamis mondatot eredményezzen:

- (1) Péter úgy hiszi, hogy „a Hesperos fényes”.
- (2) Péter úgy hiszi, hogy „a Phosphorus fényes”.

Ha (1) és (2) igazságértéke különbözhet, akkor a mondatok idézőjelek közötti eleme vélhetően különböző gondolatot, avagy propozíciót fejez ki.

Viszont a fregeánus propozícióelmélet vetélytársaként fellépő milliánus – avagy neo-russelliánus – strukturált propozícióelmélet hívei szerint egyes kifejezések, mint például az indexikusok és a tulajdonnevek referenciájukkal járulnak hozzá a propozícióhoz. Ebben az esetben a „Hesperos fényes” és a „Phosphorus fényes” ugyanazt a propozíciót fejezi ki.

A fenomenális fogalmak körüli vitákban jobb híján a fregei elvet szokták elfogadni. Két fogalom akkor különböztethető meg egymástól, ha azonos körülmények között az egyik fogalmat tartalmazó propozíciót hamisnak, míg a másikat tartalmazót igaznak hihetjük.²⁹

4.2. *A fenomenális fogalmak stratégiájának általános szerkezete*

A *fenomenális fogalmak stratégiájának* alapgondolata a következő: ha ugyanazt a jelentéset két, radikálisan különböző módon konceptualizáljuk, azzal sajátos episztemikus helyzetet teremtünk a gondolkodó szubjektum számára, amelyben az ontológiai azonosság dacára valamilyen episztemikus diszkrepancia lép fel.

Természetesen különböző fogalmak eltérő *prezentációs módok* segítségével is megadhatják ugyanazt a referenciát, mint például „a háromszög oldalfelező merőlegeiseinek metszéspontja” és „a háromszög köré írható kör középpontja”. Fenomenális fogalmak tekintetében azonban még ennél is többről van szó. Hiszen a legtöbb nem fenomenális fogalom esetében az egyes prezentációs módok között – ahogy a fenti matematikai példában is látható – könnyedén megtalálható az átjárás. A fenomenális fogalmak viszont olyan sajátos prezentációs módokkal dolgoznak, vagy olyan sajátos szerepet töltenek be kognitív háztartásunkban, hogy a velük azonos referenciát kijelölő fizikai fogalmakkal semmilyen kapcsolatuk nincs. Például a „fájdalom” és a „C-rostok tüzelése” fogalmak konceptuálisan különböző módon ragadják meg ugyanazt a mentális állapotot.

²⁹ Esetünkben ez különösen látványos, hiszen hiheti valaki igaznak a „fájdalmam van” állítást, míg hamisnak a „C-rostojaim tüzelnek”-et. A fenomenális és a fizikai fogalom tehát bizonyosan különbözik. Természetesen ezt intuitíven is így gondolja minden vitatkozó fél.

Chalmers által A-típusúnak nevezett materializmus nem a *fenomenális fogalmak stratégiájának* a követője, ugyanis megköveteli a fenomenális fogalmak fizikai fogalmakra történő konceptuális redukcióját. A B-típusú materialista ezzel szemben hajlandó elfogadni a magyarázati szakadék létét, a zombik elgondolhatóságát, és azt, hogy Mary új tudásra tesz szert, viszont úgy véli, hogy a fenomenális fogalmak elméletei megmutatják, ezek a lehetőségek nincsenek ellentmondásban a fizikalizmussal. Elfogadják egy episztemikus és konceptuális szakadék létét, de tagadják, hogy ennek ontológiai szakadék lenne a következménye. A *fenomenális fogalmak stratégiája* voltaképpen egy hiba-elmélet (*error theory*). Az antifizikalista intuícióik létezését elfogadja, de olyan alternatív magyarázatot kínál, ami lehetetlenné teszi, hogy elfogadjuk az antifizikalista konklúziót.

Az antifizikalista érvek elleni visszavágás szempontjából a fenomenális fogalmak legfontosabb tulajdonságai az alábbiak:

- (1) *Közvetlen ismertség (Acquaintance)*: saját tudatos állapotainkhoz és fenomenális minőségeinkhez közvetlenül férünk hozzá. Fenomenális fogalmaink alkalmazása ezért nem érvelés, avagy egyéb racionális eljárás útján nyer felhatalmazást.
- (2) *Tapasztalat tézis*: fenomenális fogalomra csak úgy lehet szert tenni, hogy valaki átéli a hozzá tartozó tapasztalatot.

Valamint, ami lényegében a magyarázati szakadék és az erre épülő gondolatkísérletek episztemikus szférába zártságának kulcsa:

- (3) *Kognitív izoláció*: a fenomenális fogalmak nélkülöznek bármiféle *a priori* kapcsolatot bármilyen nem-fenomenális fogalommal,³⁰ így *a priori* nem implikáltak fizikai-funkcionális fogalmak által, és nem is implikálnak ilyeneket.³¹

4.3. Különféle fenomenális-fogalom elméletek

A *fenomenális fogalmak stratégiája* Brian Loar „Fenomenális állapotok”³² című cikkében született meg. Loar meghatározása úgy szól, hogy a fenomenális fogalmak *direkt rekogníciós* fogalmak, melyeket a fenomenális minőségek *felidézése* kísér. Balog Katalin szerint a stratégia továbbfejlődését felfoghatjuk úgy is, mint követőinek két táborra szakadását.³³ Egyesek a direkt rekogníciót tekintik relevánsnak, mások azt a sajátos tar-

³⁰ Ld. Carruthers–Veillet 2007.

³¹ Loar 1995.

³² Loar 1997.

³³ Balog 2009, 303. o.

talmat, amiben valamiképp szerepet játszik maga a fenomenális tapasztalat is. Balog az úgynevezett indexikális elméletet, egy hasonlóképpen Loar nyomdokain járó harmadik álláspontot is a direkt rekogníciós típus válfajai közé sorolja. Vele ellentétben azt gondolom, hogy ez az elképzelés inkább egy harmadik típust alkot.

4.3.1. Direkt rekogníciós elméletek

Michael Tye szerint a fenomenális fogalmak referenciameghatározó képességét a direkt referálás alkotja.³⁴ Nincs referenciarögzítő tartalom, amit az elgondoló *a priori* kapcsolna a fogalomhoz. A referenciát a nyers rekogníciós képesség nyújtja, nem racionális meghatározás és ítélet eredménye, hanem pusztán egy megbízható kauzális kapcsolatra való hagyatkozás.

Más kérdés, hogy mitől fenomenálisak ezek a fogalmak. Tye szerint ez a fenomenális fogalmak meghatározott funkcióin múlik, amelyek egyúttal az okai is annak, hogy nem lehet fizikai fogalmakra lefordítani őket. Ezek a következők: (1) érzéki tapasztalás útján sajátíthatók el (vö. *tapasztalat tézis*), (2) gyakran elképzelt tudatos képek kapcsolódnak hozzájuk, (3) használójuk a segítségükkel képes megkülönböztetni érzéki tapasztalatait.

4.3.2. Indexikális elméletek

John Perry³⁵ és John O’Dea³⁶ az indexikalitásban látja a fenomenális fogalmak lényegi vonását. A fenomenális fogalmak szerintük is közvetítők nélkül referálnak, ennek pedig az az oka, hogy az indexikus terminusokhoz hasonlóan jelölik ki referenciájukat.

O’Dea átveszi a tartalom és karakter megkülönböztetést Kaplan indexikusokat tárgyaló elméletéből. A tartalom nem más, mint amit a kifejezés egy adott megnyilatkozás – azaz használat – során kijelöl, vagyis amire referál, és amivel hozzájárul a teljes propozíció igazságértékének a meghatározásához. Például az „én” szó általam kimondva engem jelöl ki referenciaként. A karakter pedig az a kifejezés minden használatában közös mód, ahogyan a referenciát kijelölnék. Például a „most” szó karaktere „a megnyilatkozáskor aktuális idő”. A fenomenális fogalmak mentális állapotokra referálnak közvetlenül, például a „zöld érzet” fenomenális fogalma arra a mentális állapotra, amit akkor élek át, amikor normál körülmények között füvet

³⁴ Tye 2003.

³⁵ Perry 2001.

³⁶ O’Dea 2002.

látok – ez a „zöld érzet” karaktere. A kváléfelcserelés elgondolhatósága csupán annyit jelent, hogy lehetséges, hogy különböző alanyok esetén különböző mentális állapotra referál ugyanaz a fogalom.³⁷

A *magyarázati szakadék problémájára* e stratégia a következőképpen válaszol: az indexikális természetű fenomenális fogalmak izoláltak a nem-indexikális fogalmaktól, amilyenek például a fizikaiak. Perry példája szerint a világ összes nem-indexikális tényének tudása sem elegendő ahhoz, hogy megmondjuk, mennyi az idő *most*.³⁸ Hasonlóan, az összes nem-fenomenális tény is kevés ahhoz, hogy levezzünk belőlük akár egyetlen fenomenális tényt. Ugyanez a válasz lehetséges a *tudásérvel* szemben is. Indexikus fogalmakat csak akkor lehet alkalmazni, ha valaki olyan körülmények között van, ahol a kifejezés karaktere képes kijelölni a referenciát. A zombik esetében a „zöld érzet” vagy egyszerűen nem ad meg referenciát, ahogyan például a „Wawerley szerzője” nem rendelkezik referenciával egy olyan világban, ahol a Wawerley című regény nem létezik, vagy pedig azokra a fizikai tulajdonságokra referál, amelyekben a zombik akkor vannak, amikor a „zöld érzetem van”-hoz hasonló kifejezéseket alkalmazzák (Carruthers és Veillet kifejezésével a *schmenomenális* állapotokra³⁹).

Csakhogy az *indexikális elmélet*, ahogyan én látom, rövid úton elvérzik, ha összevetjük Kripke eredeti megfontolásaival, ugyanis már a kiinduló feltevés hibás. Az „ez a folyadék = H₂O” csak a chalmersi elsődleges intenzió értelmében lehet kontingens,⁴⁰ el tudok képzelni ugyanis olyan szituációt, amiben víz helyett véletlenül alkoholra referálok az „ez a folyadék” kifejezéssel. Csakhogy miután az indexikusok beazonosították a referenciájukat – azaz miután a kontextusfüggő kiértékelés megtörtént –, már mereven referálnak,⁴¹ így nem mondhatjuk, hogy az „én azonos vagyok Dáviddal” állítás kontingens lenne, csupán azért mert az „én” szót János is használhatja. Az *indexikális fenomenális fogalom elmélet* nem csinál mást, mint igyekszik mesterségesen eltüntetni a chalmersi értelemben vett másodlagos intenziókat.⁴² Csakhogy ez egyszerre lesz jogosult vagy jogosulatlan a fenomenális és a nem-fenomenális indexikusok esetében. Nyilvánvaló viszont, hogy a nem-fenomenális indexikusoknál ezt nem lehet megtenni, amit bizonyít, hogy az „ez a folyadék” kifejezés az elsődleges intenziók szerint valóban referálhat a higanyra, a

37 O’Dea 2002, 177. o.

38 Perry 2001, 103–108. o.

39 Carruthers–Veillet 2007.

40 Kaplan szerint mindössze egy nyelvi kifejezés kontextusfüggő jelentésével állunk szemben, de ez Chalmersnél összefonódik az episztemikus szükségszerűség kérdésével – vegyük észre, hogy a chalmersi elsődleges intenzió is egy kontextusfüggő beazonosítás. Tipikus kérdés, hogy a kontextusfüggőség hogyan kapcsolódik az episztemikus szükségszerűséghez az „én létezem” állítás esetén. Ld. Kaplan 1989, 540. o.

41 Ld. Kaplan 1989, 495.o.

42 Tulajdonképpen bevallottan ezt teszi, ld. Perry 2001, 188. skk. o.

vízre, vagy az XYZ-re, de másodlagos intenzióját tekintve, amennyiben vízre mutattam, nem lehet elkerülni, hogy az ne legyen szükségszerűen azonos H₂O-val. Ez azt jelenti, hogy ha az én „zöld érzet” fenomenális foglalmam egy bizonyos fenomenális minőségre referál, nem engedhető meg jelentésváltozás nélkül, hogy másvalaki számára más minőségre referáljon.

4.3.3. Speciális tartalom elmélet – konstitúciós elmélet

A *fenomenális fogalmak stratégiájának* David Papineau és Balog Katalin által képviselt változatában a fenomenális fogalmak mintegy konstituenseikként tartalmazzák magukat a fenomenális minőségeket. A fenomenális minőség önmaga prezentációs módjaként szerepel, Papineau képszerű példájával: mintha olyan színű tintával jegyeznénk fel egy szín nevét, mint ő maga; ehhez hasonlóan képezi részét a fenomenális minőség önmaga megragadásának.⁴³ Papineau szerint imaginatív módon prezentáljuk magunk számára a referenciát akkor is, amikor egy jelen nem lévő tapasztalatról beszélünk. Ez az elgondolás némileg ellentmond annak a józan ész szerinti vélekedésünknek, hogy nem minden esetben lebeg képzeletünkben a piros fenomenális minőség, amikor piros tapasztalatról beszélünk. Szemléletes példával: ugyancsak kellemetlen lenne végigolvasni egy regényt, amiben a szereplők sok szenvedésen mennek keresztül, ha minden egyes „fájdalom” elképzelésekor az olvasónak valami fájdalomhoz hasonló fenomenális minőséggel kellene rendelkeznie bármilyen értelemben.⁴⁴

Éppen ennek az anomáliának a feloldására Balog és újabban már Papineau⁴⁵ is megkülönbözteti a fenomenális fogalmak alapvető (*basic*) használatát, amikor a fogalom a jelenlévő tapasztalatra referál, és nem alapvető (*non-basic, derived*) – azaz származtatott – használatát, amikor egy aktuálisan jelen nem lévő fenomenális tapasztalatra referálunk.

4.4. Az antifizikalista érvek összefoglalása és a magyarázatadás lehetősége

Megpróbálom röviden megmutatni, mely pontokon támadják az egyes érvek magát a *pszichofizikai kondicionálist*, illetve hogyan reagál rájuk a *fenomenális fogalmak stratégiája*.

A B-típusú fizikalista elismeri, hogy rendelkezünk fenomenális minőségekkel, és azt állítja, hogy ezek a minőségek fizikaiak, így fizikai fogalmakat is alkothatunk róluk.

43 Papineau 2002.

44 Crane 2005, 156. o.

45 Ld. Balog 1999, illetve Papineau 2007.

Ugyanakkor a fentebbi elméletek valamelyikének megfelelően vannak fenomenális fogalmaink is. A fenomenális minőségek fizikai konceptualizációja izolált a fenomenális minőségek fenomenális fogalmak általi konceptualizációjától. A következőkben Q jelentse a fenomenális vagy fizikai fogalmakkal konceptualizált fenomenális minőséget, P pedig továbbra is az alapvető fizikai tények összességét.

Az általános megközelítés szerint a *pszichofizikai kondicionálisnak* nem kell igaznak lennie konceptuális olvasatban – azaz, amelyben Q-t fenomenális fogalmakkal ragadjuk meg – ahhoz, hogy fizikai olvasatban igaz lehessen – amelyben Q-t fizikai fogalmakkal konceptualizáljuk.

A *magyarázati szakadék* érv feltevése szerint a $P \supset Q$ nem más, mint logikai következményrelációt jelent, P-ből *a priori* dedukcióval kell következnie Q-nak. Amennyiben Q tagadása összefér P-vel, nem beszélhetünk következményrelációról.

Csakhogy, ha a fenomenális fogalmak elszigeteltek a fizikaiaktól, nem is léphetnek velük következményviszonyba; a fizikai fogalmakat tartalmazó premisszákból nem vezethető le fenomenális fogalmakat tartalmazó konklúzió. Ezen episztemikus probléma kapcsán azonban semmilyen ontológiai elszámolnivalónk nincsen, a helyzetért az eltérő konceptualizáció tehető egyedül felelőssé.

A *tudásérv* szerint még egy tudás tekintetében ideális pozícióban lévő szubjektum esetében is elgondolható a következő helyzet: hiába tudja a *pszichofizikai kondicionális* antecedensét, mégsem képes levezetni annak konzekvensét.⁴⁶

De Mary valóban nem tud más módon szert tenni a színekre vonatkozó fenomenális fogalmakra, csak előzetes tapasztalat segítségével. És nyilván fizikai fogalmakból álló tudásából sem tud fenomenális tudásra következtetni, mert a fenomenális fogalmak elszigeteltek a fizikaiaktól. Úgy tűnik, semmi meglepetés nincs abban, hogy Mary a szobájából kilépve új tudásra tesz szert. A fizikalista ezzel a korábban tárgyalt *új tudás/régi tény* típusú megoldását adja a rejtvénynek. Megengedi, hogy Mary bizonyos új propozicionális tudást sajátítson el (P2 elfogadása), de ezzel igazából nem ismer meg új tényt (C2-re következtetés elutasítása).⁴⁷ Esetünkben ez úgy lehetséges, ha feltesszük, hogy ugyanazt a tényt eltérően konceptualizálva különböző propozicionális tudásra tehetünk szert. Azonban Mary episztemikus hiányérzetét ebben az esetben sem egy újabb ontológiai tulajdonságnak kell kielégítenie, az érv tehát hibás.

Az *elgondolhatósági argumentum* a *pszichofizikai kondicionális* szükségszerűségét veszi célba. Amennyiben létezik olyan metafizikailag lehetséges világ, amelyben P&~Q igaz, akkor ez közvetlen cáfolata a $P \supset Q$ szükségszerűségének.

46 Stoljar 2005, 6. o.

47 Ld. 120. o.

Azonban amennyiben a fenomenális fogalmak elszigeteltek a fizikaiaktól, akkor triviális, hogy $P \& \sim Q$ elgondolható, hiszen radikálisan különböző elgondolási módokhoz kapcsolódnak. Amennyiben Q -t fizikai fogalmakkal ragadjuk meg, ontológiai olvasatban $P \supset Q$ továbbra is igaz lehet.

5. Ellenvetések a *fenomenális fogalmak stratégiájával szemben*

5.1. *A fenomenális fogalmak vagy nem magyarázhatóak fizikailag vagy nem magyarázzák a szakadékot*

Chalmers kritikája szerint a fenomenális fogalmak tulajdonságai vagy nem magyarázzák meg episztemikus helyzetünket, vagy maguk a fenomenális fogalmak nem magyarázhatóak fizikai terminusokkal.⁴⁸ Ez abból következik, hogy az alábbi három tézis együtt nem tartható fenn, holott szükséges feltételei a *fenomenális fogalom stratégia* sikerének:

- i) Bizonyos C pszichológiai tulajdonságok (a fenomenális fogalmak használata) igazak az emberekre.
- ii) C megmagyarázza sajátos episztemológiai szituációkat a tudatosság tekintetében.
- iii) C megmagyarázható fizikailag.

Chalmers úgy véli, hogy vagy a ii-t vagy a iii-t el kell vetnünk. Legyen P továbbra is a világ teljes alapvető fizikai leírása, C pedig egy tetszőleges fenomenális fogalom birtoklása. Ekkor a $P \& \sim Q$ esethez hasonló érvelés állítható fel:

- 1) Ha $P \& \sim C$ elgondolható, akkor C nem magyarázható fizikailag, vagy
- 2) ha $P \& \sim C$ nem gondolható el, akkor C nem magyarázza az episztemikus szituációkat.

A dilemma első ága elég világos, ugyanaz a helyzet vele, mint az eredeti *elgondolhatósági argumentummal*. Természetesen itt is feltesszük, hogy amire a fizikalizmus magyarázatot nyújt, annak legalább szuperveniciens függésben kell állnia P -vel. Tehát a $P \supset C$ igazsága szükséges a fenomenális stratégia sikeréhez, így amennyiben $P \& \sim C$ elgondolható, az már az első körben véget vet a *fenomenális fogalmak stratégiájának*.

Felvethető, hogy ha a fenomenális fogalmak definíció szerint a fenomenális minőségekre irányulnak, akkor triviálisan igaz lesz, hogy $P \& \sim C$ elgondolható, hiszen a P és $\sim Q$ is az. Így tulajdonképpen a fizikalista csupán futott egy felesleges kört.

48 Chalmers 2007.

Chalmers viszont feltételezi, hogy e stratégia híve nem esne ilyen könnyen csapdába, hiszen a fenomenális fogalmak időnként kvázi-fenomenális állapotokra is irányulhatnak, amik bizonyos perzeptuális és introspektív folyamatokhoz kapcsolódnak. Így az is lehetséges, hogy a zombiknak is vannak ilyen kvázi-fenomenális állapotai. (Nem tévedés, valóban zombikról van szó, ne felejtjük el, hogy a *fenomenális fogalmak stratégiája* megengedi a zombik elgondolhatóságát.) Amennyiben tehát a fizikai alapigazságokból következnie kell a fenomenális fogalmaknak, úgy a molekuláról molekulára azonos zombi-ikremnek is lesznek az enyémmel megegyező fenomenális fogalmai.

A dilemma második ága az igazán érdekes, eszerint még ha a fenti érvelés meg is győzne arról, hogy a fenomenális fogalmak szuperveniálnak az alapvető fizikai igazságokon – vagyis a fizikalizmus magyarázza a fenomenális fogalmakat –, akkor ez esetben a fenomenális fogalmak nem képesek megmagyarázni azt a sajátos episztemikus szituációt, amelyben vagyunk.

- 3) Amennyiben $P \& \neg C$ nem elgondolható (vagyis $P \supset C$ igaz), akkor C zombik esetén is igaz lehet.
- 4) A zombik nem osztoznak velünk sajátos episztemikus szituációinkban.
- 5) Amennyiben a zombik esetén is igaz C , és nem osztoznak velünk sajátos episztemikus szituációinkban, akkor C nem is magyarázhatja sajátos episztemikus szituációinkat.

Minden a 4) premisszán múlik. Ha a zombiknak is vannak fenomenális fogalmai, akkor a fenomenális fogalmak nem magyarázhatják a *mi* episztemikus szituációinkat. Ha ugyanis magyaráznák, akkor episztemikus szituációinknak (E) *következnie kell* a fenomenális fogalmak birtoklásából: $C \supset E$.

Viszont, ha $C \& \neg E$ elgondolható, éppen úgy, ahogy az alapvető fizikai tények és kválék esetében láttuk, az megcáfolja a magyarázó viszonyt.

A szubjektum episztemikus szituációja Chalmers szerint hiteinek igazságértékén és hiteinek episztemológiai státuszán múlik (például, hogy igazoltak-e). A zombi tehát akkor osztja episztemikus státuszunkat, ha a miénknek megfelelőek a hitei és azok igazságértékei. Mivel a zombi-ikrem hitei megegyeznek az én hiteimmel, és mivel én azt gondolom, hogy tudatos vagyok, ezért neki is azt kell hinnie, hogy tudatos. De míg az én hiteim igazak, addig az övéi hamisak, ezzel tehát megszegi az episztemikus kitételt.

5.2. Válasz Chalmers kritikájára

Balog Katalin⁴⁹ arra hívja fel a figyelmet, hogy Chalmers dilemmája elrejt egy alapvető megkülönböztetést: a fenomenális minőségeknek nem csupán egy fogalma van. A fizikalista pont azt szeretné kimutatni, hogy a fenomenális minőségek fizikai tulajdonságok, ezért aztán természetes, hogy fizikailag is konceptualizálhatónak kell lenniük, így C helyett C_{fiz} és C_{fen} fenomenális fogalmakat vesz fel.

Chalmersnek annyiban igaza lehet, hogy C_{fiz} – ami természetesen magyarázható fizikailag – nem magyarázza episztemikus szituációnkat, míg C_{fen} – ami episztemikus szituációnkat magyarázza – nem magyarázható fizikailag. Balog szerint viszont az a probléma, hogy C_{fen} nem magyarázható fizikailag, nem jelent fenyegetést a fizikalizmus számára.

Balog felrója Chalmersnek, hogy csak azt a kibúvót engedi meg a fizikalista számára, hogy a fenomenális fogalmak fenomenális és kvázi-fenomenális állapotokra is referálhassanak, így téve lehetővé a zombik számára is a fenomenális fogalmak birtoklását.

A fizikalista és dualista megegyezhet abban, hogy C_{fen} által megragadva Q -t, közvetlen ismertségbe kerülünk vele, míg a C_{fiz} egy fizikai leírás által referál a fenomenális minőségre. Az ismertség ebben az esetben egy közelebből meg nem határozott direkt reláció. A fizikalista számára bizonyára célszerűbb a fenomenális minőséget annak jelenléteként érteni, mintsem valamilyen lényeg megragadásaként, de ez már a választott fenomenálisfogalom-elmélet által meghatározott részletkérdés. Csak a C_{fiz} inadékvát magyarázatilag az episztemikus szituáció tekintetében.

Chalmers azt követeli, hogy egy fizikai leírás kimerítő magyarázatot adjon C_{fen} összes tulajdonságára – éppen úgy, ahogyan a H_2O is a víz összes felszíni tulajdonságára –, azaz C_{fen} konceptuálisan redukálható legyen. Balog szerint a fizikalista nem tudja megoldani ezt a feladatot, de ez nem is kötelessége, mivel rendelkezik magyarázattal arra, hogy miért nem tudunk magyarázatot adni. Ezzel látszólag végtelen regresszus kezdődik: ha betömjük a magyarázati szakadék néven ismert konceptuális hézagot, akkor egy újabb keletkezik a fenomenális és a fizikai fogalmak között, és másodjára ezt kellene megválaszolni. Bármivel is magyaráznánk, erős a gyanúnk, hogy az is újratерemtené a konceptuális szakadékot.

Másodszor: Balog védekezésében döntő szerepet szán a kiindulópont megválasztásának. Az antifizikalisták pusztán előfeltételezik, hogy amennyiben a konceptuális levezetés nem hiánytalan akkor C_{fen} és C_{fiz} nem referálhat ugyanarra. Ám erre semmi okunk sincs. A fenomenális tulajdonságok és fizikai tulajdonságok közötti szakadék problémája csak látszólag ugyanaz, mint a fenomenális fogalmak és a fizikai fogalmak közötti probléma. A második körben valójában már teljesen másról, a magyarázatadás elveiről szól a vita. Ezúttal az a kérdés, hogy az eltérő konceptualizáció indokolja-e,

49 Balog megjelenés alatt, 11. o.

hogy feladjuk a magyarázat hézagmentességének elvét. A *fenomenális fogalmak stratégiája* így nem más, mint egy, a magyarázatok természetéről és a fogalmi gondolkodásról szóló elmélet együttvéve. Ha elfogadjuk, nincs okunk arra, hogy az episztemológiai problémára ontológiai kezelést adjunk, vagyis hogy elfogadjuk a dualizmust. Ha nem várjuk el a magyarázat konceptuális hézagmentességét követelményként, ehelyett fel tesszük, hogy a fenomenális fogalmak működése eltérő a fizikai fogalmakétól, mert a két különböző megragadási mód izolált egymástól, akkor máris megváltaszottuk az antifizikalista érveket, és egyben okát adtuk az antifizikalista intuícióknak is. Mindazonáltal, ahogyan Balog maga is megjegyzi ezzel pathhelyzet alakult ki.⁵⁰ Mindkét oldal elutasíthatja a másik fél központi feltevését, hiszen ahogyan a fizikalista hivatkozhat fogalmi izolációra, éppúgy hivatkozhat a dualista arra, hogy valódi magyarázat nem tartalmazhat ilyen fogalmi diszkrepanciát.

5.3. További nehézségek a fenomenális fogalmak elméleteiben

A vita láthatóan egyelőre lezáratlan, de már most könnyen az az érzésünk támadhat, hogy a *fenomenális fogalmak stratégiája* nem bizonyult a magyarázati szakadékok eltüntető varázsszernek. A következőkben egy másik kritikus pontot ismertetek, amiből arra következtethetünk, hogy a *fenomenális fogalmak elmélete* homályos és problémákkal terhelt, és aligha várható, hogy az ő segítségével tegyük végre a lezárt ügyek polcára a test–elme problémát. A következő ellenvetésekben egy dilemma sejlik fel: ha intuícióknak megfelelően járunk el, akkor a kognitív izoláció nem lehet teljes körű, ha viszont céljainknak megfelelően, akkor túlságosan szűkre kell szabnunk fenomenális fogalmaink körét.

5.3.1. Az analitikus materialista kritika – csakugyan levezethetetlenek-e a fenomenális fogalmak?

A *fenomenális fogalmak elméletét* nem csak dualista részről érték kritikák. Dennett egy klasszikus A-típusú materialista, nem véletlen tehát, hogy a kognitív izolációt, a levezethetőség lehetetlenségét veszi célba. A vita győztes lezárásával kecsgetne számára, ha valamilyen értelemben képes lenne levezetni a fenomenális fogalmakat a fizikaiakból.

Dennett szerint⁵¹ Jackson a *tudásérv* elővezetésekor olyan játékot úz, amiben ki van kötve, hogy a fizikalista nem nyerhet, hiszen Jackson gyakorlatilag letiltja azt az eshe-

50 I.m. 19. o.

51 Dennett 2007, 15. o.

tőiséget, hogy a fekete-fehér szobába zárt Mary egyszer csak kijelenti, hogy megalkotta magában a piros fogalmát, mivel inkább arról van itt szó, hogy élénk fantáziája segítségével Mary létrehozott magának egy szintapasztalatot.⁵² Márpedig ez olyan csalás lenne, mintha Mary a szemeinek dörzsölgetésével színes utóképeket gyártana magának, vagyis valójában létrehozná a tapasztalatot, és ezzel tulajdonképpen át is élné, így triviális, de nem megengedett módon tenne szert tudásra.

Dennett úgy véli, ez a kikötés csupán intuitív ellenérzésünkből táplálkozik, s ezt alátámasztandó, két gondolatkísérletet vázol fel. Képzeljük el Mocsár Maryt,⁵³ akinek ugyanaz a története mint Marynek, de vele ellentétben, még kiengedése előtt villámcsapás éri, és ez, egy kozmikus véletlen folytán, olyan hatással lesz rá, hogy agyának molekulái pontosan abba a helyzetbe rendeződnek, mint ha a kiengedését és a piros szín tapasztalását követően visszatért volna cellájába. Így bár valójában sosem élte át a piros szín tapasztalását, mégis olyan állapotba került, mint ha már átélte volna korábban. Azaz létrejött valamilyen piros szín fogalma, amivel fel tudja ismerni a piros színű tárgyakat, így amikor először lát piros rózsát ténylegesen, semmilyen meglepetésben nem lesz része. Tehát nem is tesz szert új tudásra, hiszen már megvolt a hozzá kapcsolódó színfogalma.

Következő példájában egy olyan robot kerül Mary helyzetébe, aki manipulálni is tudja saját internális állapotait. Úgy tűnik, Robo Mary szintén csalással szerzi meg a fenomenális fogalmat, hiszen Mary szemdörzsöléséhez hasonlóan manipulálja magát. Dennett, hogy bizonyítsa Robo Mary ártatlanságát e tekintetben, hozzáteszi a következő elemet: Robo Mary szoftverében van egy alprogram, ami letiltja, hogy olyan állapotba hozza magát, ami a piros tapasztalatot szimulálná. De Robo Mary még ebben az esetben is szert tehet a fenomenális tudásra, mégpedig úgy, hogy olyan állapotba hozza magát, mint ha a kiengedését és a piros szín tapasztalását követően visszatért volna a cellájába (miként az Mocsár Maryvel is történt, csak véletlenszerűen), ez pedig a program által nem tiltott állapot.

Dennet példáiból úgy tűnik, tévedés azt gondolni, hogy fizikai információ alapján nem lehet fenomenális tudásra szert tenni. Ez egy elég zavaró, de talán feloldható problémát teremt a fenomenális fogalmak körül. De mindenképpen látványos ellenpélda a *tapasztalat tézissel* szemben. A fenomenális fogalmak hívének vagy meg kell szorítania a *tapasztalat tézist* egy „normál körülményekre” vonatkozó kitételrel,⁵⁴ vagy be kell vezetnie a megkülönböztetést a fenomenális fogalmak aktuális tapasztalatra vonatkozó alapvető használatára és a nem jelenlévő tapasztalatra referáló nem alapvető, származtatott használatára között.⁵⁵ Így a *speciális tartalom elmélet* képviselője, az előbbi megoldásnak

52 Jackson valóban ilyen érveléssel zárja ki az elgondolhatóságot: „A képzelet olyan képesség, amelyre azoknak van szükségük, akik *hiján* vannak a tudásnak.” Ld. Jackson 2008, 320. o.

53 Utalás Davidson Mocsáremberére, akit szintén villámcsapás hozott létre.

54 Ball 2009, 937. o.

55 Balog megjelenés alatt.

megfelelően, válaszolhatná azt, hogy mivel a szóban forgó fenomenális tapasztalat részét képezi a fenomenális fogalomnak, ezért annak az állapotnak is tiltva kellene lennie, amelyben Robo Mary utólagos fenomenális fogalommal rendelkezik. Csakhogy mint láttuk a konstitúciós megközelítésnek ez a nehezebben védhető változata. Az utóbbi megoldást választva viszont mondhatjuk azt, hogy Robo Mary a fogalomnak legfeljebb nem-alapvető alkalmazására képes. Esetleg felvethető, hogy még a nem-alapvető alkalmazásnak is szükséges feltétele, hogy korábban egy alapvető alkalmazás történjen,⁵⁶ bár szerintem ez olyan *ad hoc* követelmény, amelynek nincs független alátámasztása, látszólag egyetlen oka az, hogy segítségével kizárhassuk Robo Maryt a fenomenális fogalmak birtoklóinak köréből.

Azt gondolom, bár Dennett úgy tűnik erős érveket fogalmaz meg a *tapasztalat tézisé*l szemben, hiszen megmutatja, hogy alternatív módon is szert tehetünk fenomenális fogalmakra a *kognitív izoláció tézisé*t viszont csak közvetve érinti. Ez szerintem könnyen látható abból, hogy Robo Mary fizikailag manipulálta saját „agyát”, ami aligha tekinthető a levezetés egy válfajának.

5.3.2. Anomáliák a fenomenális fogalmak birtoklási feltételei körül

A *kognitív izoláció tézisé*nek megingatása könnyebben kivitelezhetőnek tűnik, ha az ellenkező irányból közelítjük meg. Megkérdőjelezhetjük, hogy fenomenális fogalmaink értelmezhetőek-e annyira szűken, mint az a stratégia sikeréhez szükséges. Ezt a taktikát követi Derek Ball,⁵⁷ aki arra a közönséges tényre hívja fel a figyelmet, hogy Mary minden bizonnyal akkor is tud a piros fenomenális minőségről beszélni és gondolkodni, ha még nem élte át ezt a tapasztalatot. Hiszen a kiengedése előtti percekben is úgy gondolhatja: „mindjárt át fogok élni egy piros fenomenális tapasztalatot.” A fogalmak birtoklásával kapcsolatban ugyanis alapvetőnek szokás tekinteni a következő elvet:

- (5) *Fogalombirtoklási kritérium*: S birtokában van C fogalomnak, ha gondolataiban képes azt alkalmazni.⁵⁸

Ha elfogadjuk ezt az elvet, arra kell gyanakodnunk, hogy amennyiben gondolataink konstituense lehet egy X fenomenális minőségre referáló fogalom, abban az esetben birtokában kell legyünk X fenomenális fogalmának. Ez esetben viszont úgy tűnik, hogy fogalmakhoz közvetett módon is hozzájuthatunk. Nyilvánvaló-

⁵⁶ Balog 2009, 296. o.

⁵⁷ Ball 2009, 935. o. Hozzá kell tenni, a fenomenális fogalmak eliminálásával szerinte a tudásérv is összeomlik.

⁵⁸ Ld. Ball 2009, 944. o. és Peacocke 2009, 438. o.

an közvetve az is tud beszélni és gondolkodni a piros kváléról, aki még nem tapasztalta meg, akár egy színvak is. A vakoknak is lehet valamiféle fogalmuk arról, hogy milyen lehet a látás, és nekünk embereknek is van fogalmunk a denevér visszhanglokátorozás-kváléjáról, amennyiben elfogadjuk, hogy ahhoz, hogy gondolataink e minőségről szólhassanak – márpedig Nagel cikke óta erről a minőségről beszélünk –, szükségünk van e minőség fogalmára.

Esetleg fel lehet hozni ezzel szemben, hogy mivel olyan módon vagyunk közvetlenül tudatában saját fenomenális állapotainknak, ahogyan más nem, ebből az következik, hogy a fenomenális fogalmak nyelvileg kifejezhetetlenek. De bizonyos kifejezésekkel, mint az „ez a tapasztalat”, a „tegnap átélt fájdalom” vagy egyszerűen csak a „fájdalom”, nem találjuk el kevésbé a referenciát, mint az „ez az ember”, „az ember, akivel tegnap találkoztam” vagy „Saul Kripke” kifejezésekkel. Továbbá, ahhoz hogy jogosan tekinthessük magunkat egy fogalom birtokosának, nem feltétlenül kell pontos ismeretekkel rendelkezünk referenciájáról. Putnam például saját bevallása szerint nem tudja felismerni a bükkfákat, sőt egyéb fáktól, például a szilfáktól sem tudja megkülönböztetni őket, ez viszont nem jelenti azt, hogy ne tudná birtokolni azt a gondolatot, hogy „bükkfák vannak a parkban”.⁵⁹

Putnam szerint mindez a nyelvi munkamegosztás következménye: míg egyes szakértők birtokában vannak az összes olyan kritériumnak, amely egy fogalom alkalmazásához szükséges, mint mondjuk az ékszerész az „arany” alkalmazási kritériumainak, addig noha többségünk a fogalom korrekt alkalmazásához szükséges kritériumoknak csak a töredékével rendelkezik, s talán fel sem ismerjük azokat, mindettől függetlenül mindnyájan képesek vagyunk az arany fogalmát gondolatainkba építeni.

Továbbá, Mary fenomenális fogalmai nem lehetnek teljességgel izoláltak, hiszen Putnamhez hasonlóan számos előismerettel rendelkezik a piros fenomenális fogalommal kapcsolatban. Például jó előre tudhatja, hogy a piros kválé bizonyára nem egy szám.⁶⁰ Ezenkívül értesülhet Fredről, aki éppen egy piros rózsát bámul, és meg tudja alkotni azt a gondolatot, hogy „Fred éppen piros fenomenális minőséget tapasztal”. Sőt akár arra is gondolhat, hogy a piros tapasztalat egyfajta esztétikai élménnyel jár. A *fenomenális fogalmak elmélete* hívének le kell nyelnie, hogy ha nem is teljességgel, de származtatott módon Mary is birtokában lehet fenomenális fogalmaknak.

Képzeljük el Magányos Maryt, akinek nem adatott meg a tágabb nyelvi közösség előismereteire való támaszkodás. Ugyan léteznek emberek a szobáján kívül, akik színeket is látnak, éppen csak Maryvel nem kommunikál senki, aki a színlátással kapcsolatos neurofiziológiai ismereteit nem az írott nyelv segítségével, hanem valamilyen más úton sajátította el. Úgy tűnhet, sehogyan sem tehet szert fenomenális fogalmakra. De ez

59 Ld. Putnam 2000, 52. skk. o. és Ball 2009, 949–950. o.

60 Stoljar 2005, 11. o.

nem igaz, ugyanis teljesen koherens elképzelés, hogy bizonyos fogalmakat feltételezések, vagy hipotézisek felállításával nyerünk. Ahogyan például a denevér esetében a denevér-kutatók eljárnak, és feltételeznek egy bizonyos X fenomenális minőséget, amit a denevér visszhanglokátorozáskor tapasztal, úgy Magányos Mary is nagyon valószínűnek fogja tartani, kiterjedt neurofiziológiai ismeretei által, hogy a kinti emberek számára fenomenális különbségekkel járnak a különböző hullámhosszú fénysugarak tapasztalásai, abból kiindulva, hogy számára is fenomenális különbséggel jár az, ahogyan szeme reagál a fényerősség változásaira.

5.3.3. Végkövetkeztetések a kognitív izolációval kapcsolatban

Tekintsük át újra a fenomenális fogalmak két konfliktusban álló tulajdonságát. A *kognitív izoláció* feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a fenomenális fogalmak stratégiája célt érhessen. A *fogalombirtoklási kritérium* pedig a fogalmaink működését leíró alapvető intuíciónk.

- (4) *Kognitív izoláció*: a fenomenális fogalmak *a priori* nem implikáltak nem fenomenális fogalmak által, és nem is implikálnak ilyeneket
- (5) *Fogalombirtoklási kritérium*: S birtokában van C fogalomnak, amennyiben gondolataiban képes azt alkalmazni.

Azt hiszem a korábbiak fényében azt kell észrevennünk, hogy a *kognitív izoláció tézis* a korábban megfogalmazott, szigorú formájában egészen biztosan hamis. Úgy tűnik, számos engedményt kell tenni a *kognitív izoláció* tekintetében, ugyanis nemigen akad fogalmunk, amely megfelelne egy ilyen szigorú elszigetelés követelményének. Nem állítom, hogy ez a két tézis teljes ellentmondásban áll egymással, mindenesetre nagy általánosságban elmondható, hogy az egyikhez kapcsolódó intuícióink fenyegetik a másikhoz kapcsolódó intuícióinkat. Egymással csak egymás érvényességi körének korlátozása árán összeegyeztethetőek. Ez talán összefügg fogalmaink holisztikusságával is.

Mindkét fenomenálisfogalom-elmélet típus különösen szűkre szabja ezen fogalmaink alkalmazási lehetőségeit. A *konstitúciós elmélet*mél különbséget kellett tennünk a fogalom alapvető (aktuális tapasztalatra vonatkozó) és származtatott (nem jelenlévő tapasztalatra vonatkozó) használata között. Papineau ugyan hangsúlyozza, hogy a származtatott fogalom is fenomenális fogalom a szó szoros értelmében, mindezt azonban, Baloggal egyetemben, csak arra tudja alapozni, hogy a származtatott fogalom megszerzésének feltétele, hogy alapvető fogalomból származzon.⁶¹ Ez azonban meglehetősen *ad*

61 Balog 2009, 296. o.

hoc kritérium. Robo Mary példájából láttuk, hogy bizonyos körülmények között nem feltétlenül teljesül ez az előfeltétel. Aggasztó körbe kerülünk: a származtatott használat fenomenális jellegét elfogadva, a fenomenális fogalmak részleges elsajátíthatósága éppen azért lesz reménytelen, mert egy előzetes alapvető használathoz kötöttük, így még a származtatott fenomenális fogalmakat sem lehet továbbadni. Ha viszont feladjuk ezt az előbb *ad hoc*nak bélyegzett kritériumot, akkor ezzel feladjuk az egyetlen alapunkat arra, hogy fenomenálisnak tekintsük a származtatott fenomenális fogalmakat.

A *rekogníciós elmélet* sem egyeztethető össze a fenomenális fogalmak közvetett használatával. Az elmélet szerint a referenciát egy oksági lánc közvetíti felénk, ami érzék-szerveink és agyunk megbízható működésén alapul. Ahogyan a tulajdonnevek esetén megbízunk abban az oksági láncban, ami Julius Ceasarig vezet vissza e név használatát, és garantálja, hogy ugyanarra a személyre referálunk vele, akinek neveként eredetileg bevezették, ugyanúgy bizalmat szavazunk annak az oksági mechanizmusnak is, ami által jogosan alkalmazhatjuk piros fogalmunkat piros tapasztalatainkra. Egy ilyen megbízható oksági folyamat jelenléte az agyunkban a szükséges feltétele annak, hogy a hozzá tartozó fenomenális fogalmat birtokolhassuk. Mindez közvetíthető-e olyan módon, ahogyan a tulajdonnevek esetében a referencia? Ez szükséges lenne a *fogalombirtoklási kritérium* megfelelő kielégítéséhez, ahogyan azt a 135. oldal példáiból láthattuk, hiszen csak így jelölhetjük ki a referenciát. Ám a *tapasztalat tézisére* és a *kognitív izolációra* pont a rekogníciós folyamat privát jellege volt a magyarázat.

Érdekes módon a tulajdonneveknél elmondhatjuk, hogy a referencia beazonosításának módja nem tartozik hozzá a név szemantikájához, hiszen ebben a kérdésben a beszélő a közösség ismereteire támaszkodhat. Viszont ha egy privát rekogníciós folyamat gondoskodik a fenomenális fogalmak helyes alkalmazásáról, akkor a fogalom nem is lesz továbbadható. A kontraszt a következő: a nem-fenomenális, vagyis nem privát kritériumra alapozott fogalmaink más fogalmainkkal állnak összefüggésekben, amelyek bekapcsolják azt egy olyan holisztikus térbe, ahol a használatukat más fogalmak kritériumaira alapozhatjuk.

A *fenomenális fogalmak stratégiájának* sikeréhez azt kell feltételeznünk, hogy a fenomenális fogalmak nyelvileg nem kifejezhetőek. Ehhez akár mesterségesen is szűkre szabhatjuk a fenomenális fogalmak alkalmazási körét:

- (5b) *Mesterségesen izolált fenomenális fogalom*: fenomenális fogalom, amely csak akkor alkalmazható, amikor az adott fenomenális minőség prezentálódik számunkra.

De a *fenomenális fogalmak stratégiájának* ennyi is elég céljának eléréséhez, hiszen adott a fogalom, illetve egy olyan speciális megadási módja, amivel megragadjuk a fenomenális minőséget. Ezzel elejét vettük a konceptuális redukciónak, az antifizikalista érvekre

adott magyarázatokat tekintve pedig mellékes, hogy publikus vagy privát-e ezen fogalmak természete. A fizikalizmus megmenekült. Úgy vélem azonban, hogy ez pürrhoszi győzelemnek bizonyul. A *fenomenális fogalmak stratégiájának* sikere nagyban függ attól, hogy milyen mértékben fogadjuk el a kognitív izolációt. Ha elég erősen ahhoz, hogy sikeres legyen az antifizikalista érvek kimagyarázásához, akkor szembesülnünk kell azzal, hogy konfliktusba kerül a fogalmakra vonatkozó alapvető intuícióinkkal.

Bibliográfia

- Ambrus Gergely 2008, „Fenomenális tudatosság.” In Ambrus Gergely, Demeter Tamás, Forrai Gábor, Tózsér János (szerk.), *Elmefilozófia szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest, 297–318. o.
- Ball, Derek 2009, „There Are No Phenomenal Concepts.” *Mind*, Vol. 118, 472. o.
- Balog Katalin 2009, „Phenomenal Concepts.” In Brian P. McLaughlin–Ansgar Beckermann (szerk.) *The Oxford Handbook of Philosophy of Mind*. OUP, 292–313. o.
- Balog Katalin 1999, „Conceivability, Possibility and the Mind-Body Problem.” *The Philosophical Review* Vol. 108, No. 4, 497–528. o.
- Balog Katalin megjelenés alatt, „In Defense of the Phenomenal Concept Strategy.” [http://andromeda.rutgers.edu/~kbalog/Web%2520publications/PCS-Response.pdf] (2011.03.23.)
- Carruthers, Peter és Veillet, Bénédicte 2007, „The Phenomenal Concept Strategy.” *Journal of Consciousness Studies* 14.
- Chalmers, David J. 1996, *The Conscious Mind: In search of a theory of conscious experience*. Oxford University Press.
- Chalmers, David J. 1993, „A kétdimenziós szemantika alapjai” (ford. Szabó Erzsébet). In Szabó E.–Vecsey Z. (szerk.): *A jelentés dimenziói. Modális elméletek Kripke után*. Szeged, JATEPress, 70–83. o.
- Chalmers, David J. 2003, „Consciousness and its Place in Nature.” In Stephen P. Stich–Ted A. Warfield (szerk.), *The Blackwell Guide to Philosophy of Mind*. Blackwell Publishing, 102–142. o.
- Chalmers, David J. 2004, „Szemközt a tudat problémájával” (ford. Sutyák Tibor). *Vulgo* 2004/5, 3–13. o.
- Chalmers, David J. 2008, „Naturalista dualizmus.” In Ambrus Gergely, Demeter Tamás, Forrai Gábor, Tózsér János (szerk.), *Elmefilozófia szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest, 386–408. o.
- Chalmers, David J. 2009, „The Two-Dimensional Argument Against Materialism.” In Brian P. McLaughlin–Ansgar Beckermann (szerk.) *The Oxford Handbook of Philosophy of Mind*. Oxford University Press, [http://consc.net/papers/2dargument.html] (2011.07.04)
- Crane, Tim 2005 „Papineau on Phenomenal Concepts.” *Philosophy and Phenomenological Research* Vol. LXXI, No. 1, July, 155–162. o.
- Dennett, Daniel C. 1988, „Quining Qualia.” In Marcel, A.–Bisiach, E. (szerk.) *Consciousness in Modern Science*. Oxford University Press. [http://ase.tufts.edu/cogstud/papers/quinal.htm] (2011.07.04.)

- Dennett, Daniel C. 2007 „What Robomary knows?” In Alter, Torin–Walter, Sven (szerk.) *Phenomenal Concepts and Phenomenal Knowledge: New Essays on Consciousness and Physicalism*. Oxford University Press. 14–31. o.
- Horgan, Terence 1984 „Jackson on Physical Information and Qualia.” *Philosophical Quarterly* 34. 147–183. o.
- Jackson, Frank 2007, „Epifenomenális qualia” (ford. Polgárdi Ákos). *Különbség* IX/1. 67–82. o.
- Jackson, Frank 2008, „Amit Mary nem tudott.” In Ambrus Gergely, Demeter Tamás, Forrai Gábor, Tözsér János (szerk.), *Elmefilozófia szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest. 319–324. o.
- Kripke, Saul 2007, *Megnevezés és szükségszerűség*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Levine, Joseph 1983, „Materialism and qualia: the explanatory gap.” *Pacific Philosophical Quarterly* 64, 354–361. o.
- Levine, Joseph 2008 „A milyenség kihagyásáról.” In Ambrus Gergely, Demeter Tamás, Forrai Gábor, Tözsér János (szerk.), *Elmefilozófia szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest, 354–373. o.
- Lewis, David 2008, „Amire a tapasztalat tanít.” In Ambrus Gergely, Demeter Tamás, Forrai Gábor, Tözsér János (szerk.), *Elmefilozófia szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest, 325–353. o.
- Lewis, David 1966, „An Argument for Identity Theory” *The Journal of Philosophy* Vol. 63, No. 1, 17–25 o.
- Loar, B 1997, „Phenomenal States (second version).” In N. Block, O. Flanagan, G. Güzeldere (szerk.), *The Nature of Consciousness*. MIT Press
- McLaughlin, Brian 2005, „Supervenience”. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy* [<http://plato.stanford.edu/entries/supervenience/>] (11.07.04.)
- Nagel, Thomas 2004, „Milyen lehet denevérnek lenni?” (ford.: Sutyák Tibor). *Vulgo* 2004/5, 3–13. o.
- Nida-Rümelin, Martine 2009 „Qualia: The Knowledge Argument.” In *Stanford Encyclopedia of Philosophy* [<http://plato.stanford.edu/entries/qualia-knowledge/>] (11.07.04.)
- Peacocke, Christopher 2009, „Concepts and Possession Conditions.” In Brian P. McLaughlin–Ansgar Beckermann (szerk.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Mind* OUP, 437–457. o.
- Margolis, Eric–Laurence, Stephen 2006, „Concepts.” In *Stanford Encyclopedia of Philosophy* [<http://plato.stanford.edu/entries/concepts/>] (2011.03.20.)
- O’Dea, John 2002, „The indexical Nature of Sensory Concepts.” *Philosophical Papers* Vol. 31, No. 2, 169–181.o.
- Perry, John 2001, *Knowledge, Possibility and Consciousness*. MIT Press.
- Putnam, Hilary 2000, *Reprezentáció és valóság*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Stoljar, Daniel 2005 „Physicalism and Phenomenal Concepts.” *Mind and Language* 20, 469–494. o.
- Van Gulick, Robert (2008) „A fenomenális elme megértése: Mindannyian csak tatuk vagyunk?” In Ambrus Gergely, Demeter Tamás, Forrai Gábor, Tözsér János (szerk.), *Elmefilozófia szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest. 374–386. o.
- Zvolenszky Zsófia 2007, „Megnevezés és szükségszerűség – Négy évtized távlatában.” In Saul Kripke, *Megnevezés és szükségszerűség*. Akadémiai Kiadó, Budapest.